СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327+323

Розумюк В.М.

ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА: ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена дослідженню загальних аспектів проблеми внутрішньополітичних детермінант зовнішньої політики. Визначено, що перед сучасною політологією міжнародних відносин постає питання щодо можливості загострення геополітичного протистояння в процесі формування альтернативних моделей світоустрою загалом, і впливу внутрішньополітичної гетерогенності провідних держав світу на становлення нової системи міжнародних відносин зокрема. На прикладі Пелопоннеської війни розглянуто і проаналізовано внутрішні чинники міжнародних відносин, продемонстровано неадекватність та помилковість багатьох стереотипів теорії міжнародних відносин, навіяних ліберальною пропагандою. Доведено хибність положень про вроджену агресивність авторитарних режимів, спростовано твердження про іманентний пацифізм демократій.

Ключові слова: *Пелопоннеська війна, Афіни, Спарта, зовнішня політика, міжнародні відносини.*

Питання впливу типу державного устрою, правлячого режиму та суспільного ладу на зовнішню політику традиційно належить до найбільш контроверсійних і складних тем в суспільно-гуманітарних дисциплінах, адже надто часто прихильники різних політичних систем замість наукового пошуку шляхів розв’язання суто теоретичної проблеми займались ідеологічно вмотивованою пропагандистською діяльністю задля апології визначених заздалегідь способів правління та легітимації певних форм власності. Як правило, особливої актуальності дослідження внутрішньополітичних детермінант міжнародних відносин набувало в разі ускладнення міжнародно-політичної ситуації внаслідок активізації боротьби за домінування кількох могутніх країн з різним (особливо, принципово відмінним) державним устроєм, що зумовлювало різке зростання публічного інтересу до внутрішніх джерел зовнішньої політики. Отже, з огляду на очевидний факт поступової ерозії однополярного ліберально-демократичного порядку Pax Americana, перед сучасною політологією міжнародних відносин неминуче постає питання щодо можливості загострення геополітичного протистояння, збройних конфліктів та економічної конфронтації в процесі формування альтернативних моделей світоустрою загалом, і впливу внутрішньополітичної гетерогенності провідних держав світу на становлення нової системи міжнародних відносин зокрема.

В цьому сенсі надзвичайно корисним може виявитися вивчення історичного досвіду попередніх спроб силової трансформації усталеної моделі світової політики, адже адекватний аналіз сучасності та спроби прогнозування майбутнього потребують систематичної та прискіпливої рефлексії минулого.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Попри суттєві відмінності суспільної свідомості різних історичних епох, характеру систем міжнародних відносин і типів політичних акторів (держав), між ними можна прослідкувати очевидні паралелі, тож методи аналогії (визначення характеру розвитку подій на основі аналізу подібних ситуацій, які відбувалися в іншому місці в інший час) та екстраполяції (інтелектуальна проекція на майбутнє тієї лінії розвитку подій або тенденції, закономірності якої в минулому достатньо добре відомі) традиційно залишаються одними з найбільш уживаних і дієвих в арсеналі суспільно-гуманітарних дисциплін. Й нарешті, саме звернення до історичного прецеденту як найвищого аргументу було і залишається найбільш ефективним засобом протидії поширенню пропагандистських міфів та ідеологічних химер в політичній науці.

Як відомо, Пелопоннеська війна стала найбільшим в історії античної Греції (класичного періоду) збройним протистоянням найпотужніших політичних акторів тієї епохи. Основна боротьба велася поміж Делоським союзом на чолі з Афінами (Афінська морська імперія, Афінська архе) і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, проте чимало незалежних грецьких полісів і «варварських» держав (зокрема, Перська імперія), переслідуючи власні цілі та захищаючи свої інтереси, прямо чи опосередковано долучились або були втягнуті в цей конфлікт. Військові дії охопили територію усієї Греції, південної Італії та Сицилії, а також акваторію прилеглих морів. Після тривалої боротьби Афіни зазнали поразки і не лише втратили гегемонію над своїми союзниками, але й, навіть, значною мірою були позбавлені незалежності. Крах Афінської морської імперії та державне переродження самої Спарти під час запеклого протистояння фактично знищили політичну рівновагу в грецькому суспільстві (йдеться не лише про міждержавні відносини, але й внутрішньополітичну боротьбу всередині кожного полісу), ознаменувавши гостру кризу полісної системи.

На жаль, до нас дійшло дуже мало оригінальних джерел тієї історичної епохи, що значно ускладнює виконання поставленого нами завдання. З тих праць, що збереглися до нашого часу, особливе місце займає «Історія» афінянина Фукідіда, у якій в хронологічному порядку викладені основні події Пелопоннеської війни. Попри притаманний для античних праць характер художньої розповіді, ця докладна історична хроніка, що і нині читається ледь не як енциклопедія міжнародної політики, вже не перше тисячоліття викликає подив і захоплення у її читачів.

На думку видатного античного історика (яка так чи інакше відображає загальні настрої провідного політичного класу стародавньої Греції), основними спонукальними мотивами зовнішньополітичної поведінки держав є намагання гарантувати власну безпеку (страх), міркування престижу (честь) і забезпечення економічних преференцій (вигода). Саме ці причини постійно зринають для пояснення тих чи інших вчинків як окремих осіб, так і дій великих суспільних груп та полісів. За Фукідідом основна властивість природи людини, незалежно

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

від її племені, роду, статі та віку, полягає в пристрасному прагненні панувати над іншими і егоїстичному бажанні «захопити побільше». Наприклад, афінські посли в одному з діалогів, відповідаючи на звинувачення мелосців у намаганні їх поневолити, зазначили: «Приязнь богів, сподіваємося, не залишить нас, оскільки ми не робимо нічого такого, що суперечить людській вірі в божество або в те, що люди між собою визнають справедливим. Адже про богів ми думаємо, а про людей з досвіду точно знаємо, що вони за природною необхідністю панують там, де мають для цього силу. Цей закон не нами встановлений, і не ми першими його застосували. Ми лише його успадкували і збережемо на усі часи. Ми переконані також, що і ви (як і увесь рід людський), якби були такими ж сильними, як і ми, без сумнівів чинили б так само» [1, с. 347]. Що ж стосується теоретичного кодексу ввічливості під назвою міжнародне право, то на думку афінян: «В людських взаємовідносинах право має сенс лише тоді, коли при рівності сил обидві сторони визнають спільну для тієї і іншої сторони необхідність. В іншому разі більш сильний вимагає можливе, а слабкіший змушений підкоритися» [1, с. 344].

На сторінках роботи Фукідіда дійові особи цієї історичної хроніки всі спроби привнести морально-етичні оцінки в міжнародно-політичну боротьбу, і тим самим вплинути на її результат, зустрічають з веселим цинізмом, який поступово переходить в злий сарказм. Так, характеризуючи своїх основних противників у боротьбі за гегемонію в Греції – лакедемонян, афіняни постійно наголошували, що «серед усіх відомих нам людей вони з найбільшою відвертістю ототожнюють приємне для них – з чесним, а вигідне – зі справедливим», а на закиди самих спартанців в аморальності афінської імперської політики відповіли наступне: «На нашу думку, ми гідні нашої влади, і ви самі нещодавно думали так само. Тепер ви, думаючи про свою вигоду, посилаєтесь на справедливість, але міркування справедливості ще нікого не змусили упустити сприятливу нагоду розширити свою могутність за допомогою сили. І слід похвалити тих, хто, незважаючи на вроджене людям прагнення панувати над іншими, все ж таки управляють справедливіше, ніж це їм необхідно при існуючій могутності їх держави. Інші, якби опинилися на нашому місці (як нам здається), дуже швидко б продемонстрували, наскільки помірковане наше панування. Нам же за нашу поміркованість випала на долю не хвала, а незаслужена ганьба» [1, с. 347].

Виводячи як зовнішню, так і внутрішню політику полісу з егоїстичної та жорстокої природи людини, Фукідід не намагався пов’язати певний тип поведінки (агресивний, миролюбний) держави на міжнародній арені із її суспільно-політичним устроєм, проте було б неправильно стверджувати, що він цілком зігнорував цей фактор. Так, видатний історик античності постійно наголошував, що його сучасники особливу зовнішньополітичну активність Афін прямо пов’язували з їх демократичним устроєм, внаслідок чого ці «рухливі, схильні до ризику… прихильники нововведень… самою природою

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

призначені для того, щоб і самим не мати спокою, і іншим його не давати», в той час як олігархічна Спарта мала репутацію «людей повільних, прихильників старовини, ретроградів», внаслідок чого «завжди відставала від своїх можливостей» [1, с. 41-42].

Іншою згадкою в тексті «Історії» про залежність характеру зовнішньої політики від внутрішнього устрою є неодноразові натяки на те, що демократичні держави – як заможніші та внутрішньо стабільніші – можуть дозволити собі більш активно діяти на міжнародній арені. Наприклад, описуючи розчарування і розкаяння афінян після сицилійської авантюри, Фукідід зазначав: «Адже тут в Сицилії афіняни вперше зіткнулися з полісами однакової культури і напали на міста з демократичним (як і в них) державним ладом, що мали у достатку кораблі, коней та інші засоби для ведення війни. Ці міста вони не могли ані послабити, вносячи в них внутрішні чвари, ані підкорити значною перевагою своєї військової могутності» [1, с. 449].

Хоча в політології міжнародних відносин війна, переважно, розглядається як суто міждержавний конфлікт, історія Пелопоннеської війни (зокрема, у викладенні самого Фукідіда) може слугувати наочним підтвердженням неадекватності подібного погляду. Впродовж цього конфлікту в будь-який момент, передусім, в разі загострення внутрішньополітичних проблем чи ускладнення міжнародного становища, замість боротьби проти зовнішніх ворогів могла спалахнути справжня громадянська війна між різними політичними угрупованнями всередині самого полісу, причому, як правило, усі вони діяли у змові із зовнішніми силами. І Афіни, і Спарта намагалися гарантувати собі успіх, розгортаючи по всій Греції справжню мережу змов і зрад, переманюючи перебіжчиків, спокушаючи і залякуючи нейтралів, щоб чужими руками похитнути могутність ворога. Як талановито описує в своїй «Історії» Фукідід, ледь не кожна суто військова операція чи то Пелопоннеського союзу, чи то Афінської архе, розпочиналася з переговорів про зраду з представниками однієї з партій у ворожому таборі, які обіцяли видати рідне місто та його незалежність зовнішнім ворогам, якщо в результаті цієї зради вони отримають владу (нехай і за допомогою окупаційної армії) над своїми противниками всередині полісу: «…весь еллінський світ похитнувся через боротьбу партій. В кожному місті вожді народної партії закликали на допомогу афінян, а вожді олігархів – лакедемонян. В мирний час у партійних вожаків, вірогідно, не було б до цього ані приводу, ані схильності. Але тепер, коли Афіни і Лакедемон почали ворогувати, обом партіям легко було отримати союзників для придушення противників і зміцнення своїх сил, і невдоволені елементи в полісах залюбки закликали чужоземців на допомогу, прагнучи політичних змін. Внаслідок внутрішнього розбрату кожне місто спіткало важке лихо…» [1, с. 197].

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Тісне переплетіння бойових дій і соціальних смут фактично перетворило Пелопоннеську війну з міждержавної боротьби на загальногрецький соціально-політичний конфлікт – затятий, жорстокий, пристрасний, непримиренний. Власне кажучи, задовго до Пелопоннеської війни взаємини між партіями в багатьох грецьких державах зіпсувались настільки, що ледь не кожна пропозиція представників інших політичних сил розглядалася як хитрий політичний маневр і особиста образа, зустрічаючи запеклий опір опонентів, нехай і не пропонувалося нічого, що стосувалося міжпартійної конфронтації. Серйозні соціальні та племінні суперечності призвели до того, що навіть у період найбільшого патріотичного підйому під час греко-перських війн в багатьох полісах аристократи неодноразово виказували готовність зрадити Батьківщину і видати рідне місто ворогам – «варварам» персам, якщо за їх допомоги можна буде скинути демократію.

Пелопоннеська війна ще більше загострила внутрішньополітичні конфлікти, продемонструвавши ледь не повну відсутність єдиного розуміння загального блага та спільних інтересів мешканцями полісу. Все це відійшло на задній план перед інтересами власних партій (гетерій), які, сповнені дикої ненависті, злої енергії та диявольської винахідливості, воліли краще бачити рідне місто в руках зовнішніх ворогів – афінян, спартанців, персів, але тільки не внутрішньополітичних опонентів. Фактично, в кожному місті точилася латентна громадянська війна, котра кожної миті могла проявити себе назовні. Як згадував про ті часи Фукідід: «Політичні узи виявлялися міцнішими за кровні зв'язки, оскільки члени гетерій швидше наважувалися на будь-які відчайдушні та небезпечні справи» [1, с. 198]. У цій боротьбі «усіх проти усіх» видатних політичних лідерів підозрювали у прагненні до тиранії, багатих – до олігархії, бідних – до охлократії, причому не можна сказати, що це були безпідставні підозри.

Особливо сучасників тих подій вразила надзвичайна і, навіть, демонстративна жорстокість Пелопоннеської війни. Іронічне зауваження відомого німецького історика Т. Моммзена, що боротьба багатих і бідних періоду пізньої Римської республіки відрізнялася від війни лише тим, що обидві сторони відмовлялись визнавати норми міжнародного права [2, с. 147], перегукується з характеристикою Фукідіда міждержавно-партійної різанини як порушення усіх законів і традицій еллінського світу тогочасними олігархами і демократами. Описуючи громадянську війну на Керкирі він зазначав: «Смерть тут панувала в усіх її різновидах… Батько вбивав сина, благаючих про захист силою відривали від вівтарів і вбивали біля них. Деяких навіть заживо замурували в святилищі Діоніса, де вони і загинули. До такої несамовитої люті дійшла ця міжусобна боротьба. Вона справила жахливе враження, особливо тому, що подібна жорстокість проявилася вперше». Втім надалі «міжусобною боротьбою були охоплені… усі міста Еллади. Поліси, які з певних причин були залучені до неї пізніше, дізнавшись тепер про подібні події в інших містах,

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

заходили все далі в своїх думках і перевершили попередників підступністю методів боротьби і жорстокістю помсти» [1, с. 197]. Як зазначає німецький історик Курціус, «ворожнеча, що викликала боротьбу, жахливо посилилась під час боротьби» [3, с. 290], в результаті чого терор таємних вбивств, конфіскацій та переслідувань, продаж у рабство, вигнання і масові страти стали звичайним і, навіть, буденним явищем.

В моральному ж аспекті і олігархи, і демократи мало чим відрізнялися одне від одного: «Дійсно, у лідерів обох міських партій на устах красиві слова: «рівноправ'я для усіх» або «поміркована аристократія». Вони стверджують, що борються за благо держави, а насправді ведуть лише боротьбу між собою за панування». Фукідід вбачав причини надзвичайної несамовитості цього громадянського конфлікту в пристрасному жаданні влади, яке глибоко вкорінене в жадібності та честолюбстві: «Намагаючись здолати одне одного, вони вчиняли низькі злочини, але у своїй мстивості заходили ще далі, керуючись при цьому не благом для держави чи справедливістю, але лише вигодою тієї або іншої партії. Досягнувши влади шляхом нечесного голосування або насильством, вони готові кожної миті втамувати свою ненависть до противників. Благочестя і страх перед богами були для обох партій лише порожнім звуком, і ті, хто вчиняв під прикриттям голосних фраз якісь безчесні діяння, вважалися навіть більш доблесними. Помірковані громадяни, які не належали до жодної партії, ставали жертвами обох, оскільки трималися осторонь від політичної боротьби або викликали ненависть до себе лише своїм існуванням» [1, с. 199].

Реалії запеклої політичної боротьби «усі проти усіх» породили і відповідний тип політичних лідерів, найкраще репрезентований особами Лісандра й Алківіада [4]. Вожді, які прагнуть захистити інтереси рідного міста лише настільки, наскільки це відповідатиме їх особистим інтересам, стали звичайним явищем тих часів. В разі ж загрози їх політичному лідерству вони не лише негайно зраджували свою Батьківщину на користь найлютіших зовнішніх ворогів чи влаштовували змови з метою повалення традиційного політичного устрою, але легко знаходили собі переконливі аргументи щодо неможливості чинити інакше. Так, зрадивши Афіни, Алківіад у виступі на народних зборах в Лакедемоні без жодних докорів сумління стверджував: «Сподіваюсь, що ніхто тут не стане думати про мене гірше від того, що я, той самий, кого в рідному місті вважали патріотом, тепер, разом з найгіршими ворогами, завзято нападаю на нього, або ж пояснювати мої слова озлобленням вигнанця. Правда, я вигнанець, але втік я від ницості моїх ворогів, а не для того, щоб порадами робити вам послуги. Найгіршими ж ворогами я вважаю не вас, які відкрито на війні чинять шкоду супротивнику, а тих, хто змусив друзів Афін перейти у стан ворогів. Поки я безперешкодно користувався громадянськими правами, я любив Батьківщину, але в теперішньому моєму положенні, після того, як мені завдали

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

важку і несправедливу образу, я – вже не патріот. Втім, я вважаю, що навіть і тепер я не йду проти Батьківщини, оскільки її в мене немає, але прагну знову здобути її. Адже справжній друг своєї Батьківщини не той, хто несправедливо втративши її, не йде проти неї, але той, хто люблячи Батьківщину, усіляко прагне знову її здобути» [1, с. 407-408].

Говорячи загалом, історія піднесення і краху Афінської архе може слугувати наочним підтвердженням неадекватності та нереалістичності багатьох уявлень політології міжнародних відносин, навіяних ліберальною пропагандою. Наприклад, постійно стверджуючи тезу про надзвичайний пацифізм демократій та схильність інших політичних устроїв до ведення агресивної зовнішньої політики, чимало сучасних дослідників відверто ігнорують історичний досвід античної Греції, в якій найбільш демократична держава стала творцем найбільшої (морської) імперії. Відігравши ключову роль у звільненні багатьох грецьких полісів від влади персів, афіняни не лише не скасували гноблення та експлуатацію населення цих держав, але відновили й посилили її, причому саме радикальні демократичні елементи наполягали на веденні експансіоністської зовнішньої політики, водночас прихильники аристократичної (олігархічної) партії закликали до поміркованості та розважливості, критикуючи демократів за занадто суворе поводження із союзниками та витрату їх внесків на внутрішні потреби [5, с. 181].

Цілком природно, що переважна більшість еллінів була налаштована проти афінян, оскільки союзники бажали позбутися їх панування, а решта побоювалася зростаючої афінської могутності. Як доволі обґрунтовано стверджували посли Корінфу на зібранні представників Пелопоннеського союзу: «Немає сумнівів, що це місто, яке стало тираном Еллади, однаково загрожує усім: одні поліси вже в його владі, а над іншими воно планує встановити своє панування» [1, с. 71].

Причому, слід віддати їм належне, афінські демократи не намагалися ввести в оману ані себе, ані когось іншого щодо справжнього змісту своєї зовнішньої політики. З відвертістю, яка непритаманна їх сучасним послідовникам, лідери демократів постійно нагадували афінським народним зборам: «Не забувайте, що ваше панування над союзниками – це тиранія, яка здійснюється проти волі ваших підданих, які замишляють зло проти вас. На їх дружбу ви не можете розраховувати, вони підкоряються, лише поступаючись силі… Мова йде про втрату вами панування і про небезпеку з боку тих, кому воно ненависне. Відмовитися від цього панування ви вже не зможете, навіть якщо хтось і зобразить цю відмову як прояв благородного миролюбства. Адже ваше панування подібне тиранії, добиватися якої несправедливо, відмовлятися ж від неї – вкрай небезпечно». Найбільш відомий демократ античних Афін Перикл навіть виголосив справжню апологію загарбницької зовнішньої політики, з ідеями якої неодноразово солідаризувалися найрізноманітніші імперіалісти усіх часів і народів: «Звісно, слабкі люди можуть нас засуджувати, але ті, хто самі

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

жадають діяльності, будуть змагатися з нами, і якщо їм не пощастить – вони нам позаздрять. А якщо нас тепер ненавидять, то це – спільна доля усіх, хто прагне панувати над іншими. Але той, хто викликає неприязнь заради вищої мети, чинить правильно, адже неприязнь триває недовго, а блиск у сучасності і слава в майбутньому залишає за собою вічну пам'ять» [1, с. 169, 121-122].

Фактично, можна сказати, що Афінська морська держава не витримала перевірки часом. Політика Афін викликала невдоволення афінських союзників, адже тягар союзу, покладений на них, переважив всі ті вигоди, які вони отримали від покровительства міста-гегемона. Відповідно, достатньо було непевних чуток про невдачу чи ослаблення могутності Афін, не говорячи про появу спартанських військ, щоб почалося загальне повстання союзників.

Натомість аристократична Спарта ніколи не змушувала своїх союзників сплачувати податки, і, хоч послідовно підтримувала близькі їм по духу аристократичні (олігархічні) партії, ніколи не робила це настільки відверто, явно і брутально, як Афіни. Це дало змогу Пелопоннеському союзу проголосити основною метою війни звільнення усіх греків від афінського ярма, і тим самим залучити на свій бік значні центри військової та політичної могутності. І в той час, коли Афіни, потребуючи грошей, без консультацій з союзниками вдвічі збільшили суму форосу і посилили нагляд за ними, спартанські полководці проголошували непорушність існуючих конституцій та недоторканість прав незалежних полісів. Як заявив Брасід мешканцям Аканфа: «Якщо ж хтось з вас з особистих мотивів боїться, що я передам владу в місті в руки тієї або іншої партії, і тому не бажає союзу зі мною, то він може мені довіритися. Адже я прийшов не для участі у ваших внутрішніх конфліктах, і думаю, що приніс би вам сумнівну свободу, якби всупереч вашим споконвічним звичаям прагнув підкорити більшість народу небагатьом громадянам або меншість усьому народу. Дійсно, така свобода, ґрунтована на пануванні однієї партії, була б гірше іноземного панування» [1, с. 266]. Втім, необхідно відзначити, що ця спартанська розважливість і поміркованість пояснювалася, швидше, особистими талантами лакедемонських гармостів та відсутністю достатньої військової сили для зовнішньополітичного диктату, ніж специфічними особливостями олігархічного устрою.

Часто нині американські пропагандисти і теоретики демократії згадують слова вождя афінської радикальної демократії Клеона щодо неспроможності демократії панувати над іншими, проте ніколи не наводять історичний контекст, в якому вони були сказані. А між тим історія появи цієї заяви дуже показова. Під час Пелопоннеської війни владу в Мітілені захопила олігархічна партія, після чого спробувала підняти повстання проти афінської гегемонії. Мітіленські демократи були змушені долучитися до заколоту під загрозою насильства, але, коли прибули афінські війська, вони зі зброєю в руках перейшли на їх бік і здали місто. Натомість афінські народні збори за

Д/ кнепитуВесвітньої історії Національної академії наук України

пропозицією вождів радикальної демократії (зокрема, Клеона) винесли рішення покарати мешканців Мітілени – стратити усіх дорослих чоловіків, а жінок і дітей продати в рабство. Наступного дня опоненти Клеона змогли переконати афінян в помилковості попереднього рішення і необхідності скасувати його. Як заявив на народних зборах Діодот, син Євкрата: «Подумайте ще про одну велику помилку, яку б ви здійснили, дослухавшись до порад Клеона. Тепер народна партія в усіх містах на вашому боці: або демократи взагалі не приєднуються до олігархів, або, якщо їх змусять долучитися до повстання силою, вони завжди готові виступити проти заколотників. Якщо ви почнете війну з повсталим містом, народ буде на вашому боці. Якщо ж ви накажете стратити весь народ Мітілени, який не брав участь у повстанні, і захопивши зброю, навіть добровільно здав вам місто, то, перш за все, вчините жорстокий злочин, знищивши ваших же благодійників, і окрім того, усюди зробите величезну послугу правлячій олігархії. Дійсно, якщо олігархи зможуть схилити місто до повстання, то народ відразу перейде на їх бік, оскільки ви ясно покажете, що будете однаково карати як винних, так і невинуватих. І навіть якби народна партія насправді була винна у повстанні, то все ж ви повинні дивитися на це крізь пальці, щоб не допустити переходу тих єдиних друзів, які у вас лишились, у ворожий табір. Для нашого панування над союзниками вигідніше добровільно стерпіти несправедливість, ніж справедливо приректи на страту тих, кого нам за необхідністю треба помилувати». Ось тоді відданий афінський демократ Клеон і виголосив свої знамениті слова: «Мені і раніше часто доводилося переконуватися в неспроможності демократії панувати над іншими державами, але особливо це стало зрозуміло тепер, спостерігаючи ваше розкаяння відносно присуду над мітіленцями…» [1, с. 177-178, 168-169].

«Історія» Фукідіда також цілком спростовує доволі популярну ідею про неконфліктні (або менш ворожі) взаємини між державами з однаковим внутрішнім устроєм. Відомо, про розкаяння афінян через напад на демократичні Сіракузи, але античний історик змалював чимало інших подібних епізодів боротьби олігархічних полісів проти інших олігархій, як і війн між містами з демократичним ладом. Таким чином, в його інтерпретації запозичення і встановлення іншими полісами тієї ж форми правління, що і у держави-гегемона, постає, водночас, і як прояв зовнішньої залежності, і як факт її відвертого визнання. Як приклад можна навести розповідь Фукідіда про укладення альянсу аристократичної Спарти і демократичного Аргосу проти Афін, після чого спартанці дуже швидко «посприяли» перетворенню внутрішньополітичного устрою свого союзника на олігархічний.

Вельми показовим також видається і той факт, що задовго до Пелопоннеської війни, підпорядковуючи собі інші міста, Афіни не лише визначали суму форосу (податок, який мав витрачатися на війну за звільнення греків), але й внутрішній лад полісу. З цілою низкою міст після їх приєднання до Аттичного союзу після перемог над персами при Мікале та Евримедонті

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

були укладені особливі угоди, які разом із зобов'язаннями відносно імперського центру (Афін) визначали і характер державного управління. Спеціальні аттичні комісари (єпископи) та командири військових загонів (фрурархи) займалися введенням демократичної конституції та встановлювали нові порядки, причому ці посадові особи діяли не лише під час приєднання полісу до союзу, але і пізніше, виконуючи функції спостерігачів і наглядачів. Щоб зміцнити місцеву демократію, афіняни часто брали заручників з найбільш заможних і впливових родин, а задля захисту інтересів метрополії неодноразово виганяли (повністю або частково) місцевих мешканців, замінюючи їх своїми військовими колоністами – клерухами. Причому, якщо за часів правління в Афінах аристократичної партії на чолі з Кімоном та потребуючи підтримки у війні з персами подібні заходи здійснювалися лише внаслідок надзвичайних приводів (наприклад, повстання), то в мирний час за правління демократів на чолі з Періклом вони перетворились на звичайні і буденні заходи, щось таке, «що нерозривно пов'язане із сутністю демократичної конституції» за визначенням німецького історика Курціуса [3, с. 60, 72]. В результаті всі союзники (окрім хіосців і лесбосців) були змушені встановити демократію, видати військові кораблі, знести укріплення та сплачували значний податок.

Втім, найбільш цікавою в цьому сенсі видається історія спроби олігархічного перевороту в Афінах після Сицілійської катастрофи, передусім його наслідків для залежних полісів. В істеричній атмосфері очікування іноземного вторгнення, коли кожна подія розглядалась ледь не як провісник неминучої загибелі, аристократичні елементи спробували прищепити народним масам думку, ніби причиною усіх невдач була радикальна демократія, і варто лише змінити внутрішній устрій, як зовнішньополітичні проблеми розв'яжуться самі собою. Так, приховуючи галасливою пропагандистською риторикою егоїстичні партійні мотиви, Пісандр на афінських народних зборах пояснював необхідність заміни «радикальної» демократії «поміркованою» не лише внутрішніми, але й міжнародними чинниками: «Союз з (перським) царем, звісно, неможливий, якщо ми не приймемо більш розумний державний лад, який би наближався до олігархії, щоб цар відчував до нас довіру» [1, с. 502]. Щоправда, заради справедливості слід зазначити, що найбільш заможні афіняни, які найбільше постраждали від війни, намагаючись залякати своїх співгромадян («За цих обставин нам слід вирішувати питання не про форму правління, яку ми можемо в подальшому, якщо завгодно, і змінити, а про порятунок міста») і насправді вірили, що зможуть не лише захопити владу в Афінах та встановити олігархію, але й перемогти зовнішніх ворогів. До того ж і Алківіад, який вже встиг посваритися зі спартанцями і заприязнитися з персами, обіцяв афінським аристократам влаштувати дружбу і союз з перським царем за умови скасування демократії (ніби тоді цар їм буде більше довіряти).

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Даремно стратег Фрініх попереджав, що Алківіаду фактично немає діла ані до олігархії, ані до демократії – йому важливо лише змінити форму правління і за допомогою своїх друзів повернутися на батьківщину. Що ж до союзних міст, в яких афіняни пообіцяють встановити олігархію (адже тепер вже у них самих не буде демократії), Фрініх застерігав, що ані повсталі міста не повернуться до них, ані вірні ще їм союзники не стануть від цього надійніше: «Адже рабство – чи при демократії, чи при олігархії – все одно буде важче свободи за будь-якого державного ладу» [1, с. 500]. План олігархічного заколоту, який мав суттєво покращити міжнародні позиції Афін, видавався його учасникам легко виконуваним і вірним.

Тим болісніше для аристократів стало розчарування від краху ілюзій. Коли, здійснивши переворот, вони відправили дипломатів для переговорів з персами, Алківіад від імені царя не лише висунув претензії на всю Іонію та острови Егейського моря (Лесбос, Самос, Хаос), але й почав вимагати «неможливе» – права вільного доступу для перських військових кораблів до аттичного узбережжя – тобто, Афіни не лише позбавлялись усіх заморських територій і володінь, але й мали погодитися із постійною загрозою власній незалежності та безпеці.

Інша посольська делегація сповістила спартанського царя Агіса про внутрішньополітичні зміни (встановлення олігархії), які відбулись в Афінах, висловивши надію, що тепер пелопонесці матимуть до них більше довіри, ніж раніше, і розпочнуть переговори про мир. Натомість спартанці вирішили, що в місті анархія та масові заворушення, тож зібравши всі наявні війська вони єдиний раз за всю війну спробували штурмувати афінські укріплення [3].

Показово також, що перемога олігархічної змови в Афінах надала нових політичних форм усьому простору аттичного панування, підтвердивши тезу, що внутрішній устрій держав-сателітів як правило є лише проекцією та наслідуванням політичного ладу країни-гегемона, послуговуючи одним із зовнішніх проявів залежності. Зважившись на переворот, афінські аристократи негайно надіслали послів у залежні міста для встановлення там олігархічного правління. Найбільш іронічно з погляду розвитку політичного процесу виглядала спроба встановлення афінянами олігархії на острові Самос за допомоги найбільш впливових самосців (тобто, провідних представників демократичної партії), здійснена відразу після повстання проти аристократів (і їх різанини) та запровадженням демократичної конституції.

Результати ж цієї політики виявилися для афінян, як і передбачав Фрініх, дуже невтішними. Наприклад, коли афінський посланець Діатреф прибув на Фасос і знищив там демократичне правління, то місцеві аристократи прийняли цю послугу з величезною вдячністю, проте вже через місяць після його від'їзду фасосці почали будувати стіни та зміцнювати своє місто. Очікуючи, що поразка Делоського союзу неминуча, вони не бажали ані аристократичного, ані демократичного уряду, залежного від Афін. Таким чином, зазначає Фукідід,

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

події на Фасосі та й в інших полісах розгорнулись неочікуваним для афінських змовників чином, адже відновивши олігархічне правління, вони своїми ж руками знищили своїх природних союзників: «Всі ці міста, встановивши у себе поміркований уряд і не побоюючись, що у них вимагатимуть звіту за їх вчинки, прагнули справжньої свободи, віддаючи їй перевагу перед показною свободою за милістю афінян» [1, с. 508].

Список використаних джерел та літератури

1. Фукидид. История / Фукидид; перев. Г.А. Стратановского. – М.: Ладомир, ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 736 с.
2. Моммзен Т. История Рима в 5 т. / Т. Моммзен. – Харьков: Фолио, 2001. – Т. 2. – Кн. 4. – 525 с.
3. Курциус Э. История Древней Греции / Э. Курциус. – Минск: Харвест, 2002. – Т. 3. – 512 с.
4. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе / Плутарх; пер с греч. В.А. Алексеева – М.: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2008. – 1263 с.
5. История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова и др. – М.: Наука, 1989. – Т. 2. – 572 с.

Розумюк В.М. Пелопоннесская война: внутриполитические детерминанты внешней политики.

Статья посвящена исследованию общих аспектов проблемы внутреннеполитических детерминант внешней политики. Автор утверждает, что перед современной политологией международных отношений встают вопросы о возможности обострения геополитического противостояния в процессе формирования альтернативных моделей мироустройства и влияния внутриполитической гетерогенности ведущих государств мира на становление новой системы международных отношений. На примере Пелопоннесской войны рассмотрены и проанализированы внутренние факторы международных отношений, наглядно продемонстрировано ошибочность и неадекватность многих стереотипов теории международных отношений, внушённых либеральной пропагандой. Доказано ошибочность утверждения про врождённую агрессивность авторитарных режимов, опровергается положение про имманентный пацифизм демократий.

Ключевые слова: *Пелопоннесская война, Афины, Спарта, внешняя политика, международные отношения.*

Rozumyk V. Peloponnesian War: Domestic Policy Determinants of Foreign Policy.

The article investigates the common aspects of home policy determinants of foreign policy. The author argues that before the modern political science international relations raises questions about the possibility of aggravation of geopolitical confrontation in the process of alternative models of world order and the impact of the internal heterogeneity of the leading countries in the world in the development of a new system of international relations. On the example of the Peloponnesian War, the internal factors of international relations are reviewed and analyzed, the inadequacy and inaccuracy of many of the stereotypes of the theory of international relations, inspired liberal propaganda are clearly demonstrated. Falseness of the statements about the innate aggressiveness of authoritarian regimes is proved, the position about an inherent pacifism of democracies is refuted.

Keywords: *Peloponnesian War, Athens, Sparta, foreign policy, international relations.*

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»